

BUYSSE ALS OORLOGSVERSLAGGEVER

Op 4 augustus 1914, toen het Duitse leger het land binnenviel, was Cyriel Buysse thuis, in Afsnee. Eén voor één werden de steden ingenomen: Luik, Leuven, Brussel, Antwerpen, en als de geruchten volgden dat het Duitse leger ook spoedig Gent zou binnenvallen was de paniek uiteraard ook daar zeer groot. De angst onder de bevolking werd nog versterkt toen de vluchtelingenstroom op gang kwam met afschuwwekkende verhalen en toen Duitse patrouilles in de directe omgeving opdoken. Buysse heeft ze met eigen ogen gezien, die ulanen, zoals hij ook zag dat er een algemene jacht ontstond op spionnen en hoe de door Duitsers bewoonde huizen werden aangevallen. Gent bleef gelukkig relatief gespaard van vernieling. Er was een direct treffen in de omgeving (Kwatrecht-Melle), maar burgemeester Emile Braun koos voor onderhandeling en wist op die manier de inval te beperken tot een ‘vreedzame’ bezetting van de stad. In ruil moest de burgerwacht wel ontwapend worden en er volgden grootscheepse rekwisities. Op 12 oktober, als de Duitsers de stad binnentrokken, was Buysse echter niet meer in Afsnee. In ‘België bevrijd’ (1919) zou hij hierover getuigen: ‘De zevende oktober 1914 verliet ik mijn buitenverblijf in Vlaanderen, met de bedoeling een week in Holland door te brengen en daarna naar Vlaanderen terug te keren. De negende oktober viel Antwerpen; de dertiende kwam Gent in het bezit van de Duitsers en twee dagen later bezetten zij de Vlaamse kust, elke verbinding tussen het vaderland en mij afsnijdend. Ik dacht acht dagen weg te blijven; het is vier jaar en twee maanden geworden, vóór ik weer de voet op mijn geboorteplaats mocht zetten’ (VW 7, p. 652). Buysse kon dus niet meer terug: de volle vier oorlogsjaren heeft hij in ballingschap op zijn Nederlandse adres in de Laan van Meerdervoort nr. 11 in Den Haag doorgebracht. Er was geen sprake meer van dat hij, zoals gewoonlijk, de lente- en zomermaanden in Afsnee zou kunnen verblijven. Diezelfde uitleg had hij ook eerder al gegeven, in *De Telegraaf* van 2 november 1914, in antwoord op een lezersbrief die insinueerde dat hij zijn vaderland in de steek had gelaten (Van Parys 2007, p. 459-460). De zeer nauwkeurige en herhaalde reconstructie blijkt echter niet helemaal te kloppen: uit een brief aan zijn uitgever C.A.J. van Dishoeck van 6 oktober 1914 blijkt dat hij dan al ‘voor een week’ in Den Haag is (Van Faassen 1988, p. 37). De jaren hebben de scherpte van de precieze herinnering vervormd. Of misschien juist: Buysse wou alle insinuaties over een eventuele ‘vlucht’ van zijn kant de kop indrukken, wat overigens helemaal niet nodig was: zijn Nederlandse vrouw Nelly Dyserinck was al sinds begin september in Den Haag, waar de Buyssees gedomicilieerd waren.

Over die eerste dagen zou hij pas veel later kunnen schrijven, onder meer in ‘De wreedheid van de oorlog’ (1915; VW 7) en ‘Tijdens de eerste dagen in Vlaanderen’ (1917; VW 5). Of het nu gaat om een ‘kleinere gebeurtenis’ die op verbeterd toon wordt meegedeeld (over een molen die ‘bij wijze van aardigheid’ tot splinters werd geschoten), dan wel om een uitgebreide beschouwing of getuigenis: telkens weer treft de diepe verontwaardiging om de gigantische, zinloze vernieling van mens en natuur. De wreedheid van de oorlog staat in schril contrast met de stilte en de onverschilligheid van de natuur – een contrast dat ook in veel andere getuigenissen over de oorlog wordt opgemerkt. Buysse zelf, in ‘Tijdens de eerste dagen in Vlaanderen’:

‘En de dagen blijven zo schoon, zo zacht en stil en heilig schoon! De ochtenden dromen, de middagen glanzen en de avondhemelen zijn als toverwoorden van serene weelde.

Hoe is het mogelijk, dat in die zalige vrede van de natuur, miljoenen en miljoenen mensen nu alleen maar denken aan elkander te vermoorden! Is de ganse wereld nu opeens krankzinnig geworden? Waarvoor gaan ze vechten, die miljoenen en miljoenen? Alleen maar uit vernielzucht, uit moordlust, zoals dolle wilde beesten zouden doen!

Die schandelijke, mensonterende waanzin doet mij van woede razen. Ik wil niet meer zien noch horen en vlucht de velden in’ (VW 5, p. 1173).

Deze tekst werd pas veel later opgeschreven: de directe confrontatie met de mobilisatie, de bezetting en de berichten over massale vernieling werkte voor Buysse, net zoals dat het geval was bij Karel van de Woestijne, in de eerste plaats verlamdend. Voor beiden kwam echter al gauw ook de journalistieke reflex, de behoefte om te zien en te getuigen, naar voren. Buysse zelf greep in eerste instantie naar de pen om zijn verontwaardiging te uiten. Onder meer in ‘Lafheid’ (gepubliceerd in *De Telegraaf* van 27 november 1914) reageerde hij op een stuk in *Neerlandia* waarin werd gesteld dat Nederland neutraal diende te zijn en geen partij moest kiezen. Een land kan neutraal zijn, meende Buysse, een mens kan dat niet: ‘persoonlijke neutraliteit in deze oorlog zou gelijk staan met onverschilligheid’ (VW 7, p. 351). Maar hij voelde zich vooral diep gegriefd door de woorden ‘Maar wij hebben vertrouwen in het Duitse volk. Het zal, zo het de oorlog wint, goedmaken zoveel het goed te maken is, wat het België heeft aangedaan.’ Buysse’s protest heeft nog een hele polemiek losgemaakt (meer hierover in Van Parys 2004) en illustreert hoe gespannen de zenuwen aan alle kanten waren. Buysse kwam in die oorlogsjaren nog herhaaldelijk en nadrukkelijk in de pers. Hij heeft zich in verscheidene krantenstukken, fel en polemisch anti-Duits en pro-Belgisch opgesteld: hij koos daarbij voor een ‘passivistisch’ standpunt. Typerend hiervoor is zijn optreden in *De Vlaamsche stem. Algemeen Dagblad*, een orgaan van de

uitgeweken Vlamingen dat was opgericht door Alberic Deswarte en op 1 februari 1915 begon te verschijnen. Buysse behoorde meteen tot de redactie, samen met onder meer de letterkundigen André de Ridder en René de Clercq. Maar in juni 1915, toen hoofdredacteur Deswarte een reeks artikelen publiceerde waarin hij voor zelfbestuur van Vlaams-België pleitte, haakte Buysse af. Toen het blad in financiële problemen kwam en werd 'gered' door een groep Nederlandse geldschietters onder leiding van F.C. Gerretson (de dichter Geerten Gossaert), mét de steun van Duits geld zoals later is gebleken, ontstond er een breuk in de redactie en in de groep medewerkers en beheerders (onder wie ook Buysse's broer Arthur). Hier stonden de zogenaamde 'passivisten', zij die gevolg gaven aan de oproep van Koning Albert om de 'godsvrede' tussen de taalgemeenschappen te bewaren, al meteen tegenover de 'activisten', zij die hoopten dankzij de Duitse 'Flamenpolitik' snel een onafhankelijk Vlaanderen te kunnen realiseren. Dat laatste was voor de Buysse's, net als voor August Vermeylen, absoluut ondenkbaar en verwerpelijk.

Behalve die vele journalistieke stukken, die niet gebundeld werden maar verspreid zijn opgenomen in de delen 5, 6 en vooral 7 van het *Verzameld werk* van Buysse, ontstonden eind 1914 al en vervolgens in de loop van 1915, snel na elkaar enkele korte en langere verhalen. Ze werden nog in 1915 gebundeld onder de titel *Oorlogsvisioenen*. De vroegste waren twee korte schetsen: 'De varkenskar' en 'In de vuurlinie', die reeds op 28 december 1914 in het Avondblad van *De Telegraaf* werden afgedrukt. Ze brengen, in kleine tafereeltjes, een eerste intense weerslag van wat Buysse nog zelf als getuige heeft kunnen aanschouwen of wat hij heeft van horen zeggen: in 'Varkenskar' over een anekdote in één van de 'stille' Vlaamse dorpen. De inwoners waren weggetrokken in het spoor van de passerende vluchtelingen. Velen kwamen terug en zagen hoe de varkensslager samen met zijn zoontje een groep zingende dronken Duitsers door het dorp moesten voeren in de varkenskar. Hun 'bevrijdingsvreugde' was ineens voorbij. En 'In de vuurlinie' voert een al even naïeve dorpling op die staat te kijken hoe de schuur van zijn buurman uitbrandt en hoe diens koeien en paarden gedood worden, zonder te beseffen dat hij zelf in de vuurlinie staat. De rest van de kortere verhaaltjes volgde in *De Telegraaf* van 20 februari ('Burgerwacht-idylle' en 'De vrijwilliger'), 4 april ('De vlucht'), 26 mei ('De moeder'), 5 juli ('Singen...Singen...!') en 4 augustus ('De terugkeer') 1915. Op 24 juli had Buysse de verzamelde kopij van deze verhalen al opgestuurd naar zijn vertrouwde uitgever C.A.J. van Dishoeck te Bussum (Van Faassen 1989, p. 41). In de begeleidende brief bij die zending was nog sprake van een twaalfde verhaal, 'Hot water', over Engelse soldaten die bij de plaatselijke bevolking op algemeen onbegrip stuiten als ze om warm water vragen voor hun thee of chocolade. Dit verhaal werd

uiteindelijk niet in de bundel *Oorlogsvisioenen* opgenomen maar in *Uit de bron* (1922). In *De Telegraaf* van 26 oktober 1915 verscheen ook nog een ‘Oorlogsvisioenen IX. De ramen dreunen’, een verslag over een nachtelijk marinebombardement dat door Buysse zelf werd waargenomen, staande ‘in volle veiligheid, op het blonde duin van een vrij land’ op een paar honderd meters van ‘de elektrische prikkeldraadversperring van de dood’ (VW 5, p. 1142). Dit verhaal is ongebundeld gebleven.

Anders dan de directe getuigenissen in de acht korte verhalen of schetsen van *Oorlogsvisioenen* vertonen de drie meer uitgewerkte novellen waarmee de bundel opent een opmerkelijke afstandelijkheid tegenover het wereldgebeuren. ‘De heren Bollekens in oorlogstijd’, ‘Het oorlogshuwelijk van meneer Cathoen’ en ‘Rikiki’ werden in 1915 voorgepubliceerd in het tijdschrift *Groot Nederland* waarvan Buysse samen met Louis Couperus en W.G. van Nouhuys redacteur was sinds de oprichting ervan in 1903. Het zijn typische ‘Buysse-verhalen’, in die zin dat er een verteller is die met oog voor treffende details en niet zonder ironie focust op bijzondere mensentypes en hun gedragingen. De gruwelijke werkelijkheid van de oorlog staat hier niet centraal, maar vormt de uiterlijke omstandigheid waarin en waarop de mens geschokt reageert. Het gaat eerst om een ‘rijk, rijk man’ en diens zoon, en vervolgens om ‘een gelukkig mens’, die net als de ietwat buitenissige familie van Rikiki helemaal ontredderd zijn doordat hun gezapige leventje op het dorp verstoord wordt. Wat vader en zoon Bollekens beleven is rechtstreeks geïnspireerd door wat Buysse als directe getuige heeft meegemaakt. De heer Bollekens senior brengt dagelijkse bezoeken aan De Rosbach, het ‘welbekend Duits bierhuis’, maar het gebruik van zijn biertjes wordt ‘plots’ verstoord als het café kort en klein wordt geslagen door uitzinnige dorpsgenoten. De heren vinden een niet zo fraaie oplossing voor hun acute tekort door tonnetjes bier van de in zijn huis opgesloten Duitse herbergier af te kopen en verder in hun eigen kelder te consumeren. Ook de nevenintrijs rond Bollekens junior ligt dicht bij de werkelijkheid van toen: juniors knappe meid, die eigenlijk zijn geliefde is, begint een affaire met één van de ingekwartierde Duitsers (bij wie ook de zoon van de baas van de Rosbach). Als de Duitse troepen moeten vertrekken naar het front in de Westhoek – een situatie die ook in ‘Singen... Singen...!’ wordt beschreven – is Bollekens junior er gerust op dat de knappe meid die dacht met ‘haar’ Duitser te kunnen trouwen, wel bij zal draaien. De situatie met ‘een knappe meid’ herhaalt zich met de sjoemelende meneer Cathoen, die aan de ik-verteller bekend is als iemand die plezier heeft in ‘kleine schelmachtige knoeierijtjes’ en zich in het verleden heeft omringd met telkens nieuwe, jonge dienstboden. Hij wordt door de oorlog gedwongen naar Nederland (Zeeland) uit te wijken, waar de verteller hem gaat opzoeken en tot zijn verbazing moet horen dat de

laatste meid nu zijn echtgenote is, of althans als zodanig wordt voorgesteld. De bedrieger bedrogen: hij zal na de oorlog verplicht zijn met zijn meid te trouwen. Het verhaal is duidelijk geschreven toen Buysse al in Nederland was: hij kijkt, samen met Cathoen, vol nostalgie, van op een duin naar het onbereikbaar geworden vaderland. Ook in de derde novelle is er bedrog in het spel. Rikiki is ‘een van die kleine, bruine luxekeffertjes met verfrommeld haar, gespitsknippte oortjes en wakkere, blinkende oogjes’, waarvoor een oude, gepensioneerde generaal, diens vrouw en schoonzuster ‘een ziekelijke liefde’ koesteren. Zij vluchten met een rijtuig naar Antwerpen om in Vlissingen een boot naar Engeland te halen. Als ze op die boot vernemen dat het hondje niet eerder binnen mag in Engeland dan na een quarantaine van zes weken, willen ze hun kleine lieveling aan een lief meisje laten. Maar als ze dan ook nog horen dat het kleine meisje bij een familie van Duitse spionnen hoort, vluchten ze hals over kop, met het geredde hondje, weer de boot af. Opmerkelijk is wel, dat tegelijk met de directe getuigenissen, het oorlogsgebeuren meteen reeds in verhalen wordt ‘gegoten’ en dat in deze verhalen ook plaats is voor de ‘menselijke’ kant van de moordende vijand: de soldaten zijn jongens die vol angst optrekken naar het front, die zichzelf moed moeten indrinken en die denken aan ‘thuis’. Het kwam overigens in die eerste oorlogsweken wel vaker voor dat de bevolking zelf in vertrouwelijk contact kwam met de bezetters, wat in de hand werd gewerkt door de inkwartieringen. Buysse heeft aan den lijve ervaren wat dit betekende: hij had zelf ‘drie officieren aan tafel’ zoals hij beschrijft in het sterk autobiografische verhaal ‘De moeder’ en enkele andere getuigenissen.

Buysse zelf heeft tijdens de oorlog twee keer de gevaarlijke overtocht naar Engeland gewaagd. Hij reisde samen met zijn broer Arthur, liberaal volksvertegenwoordiger, die fungeerde als contactpersoon tussen de Belgische parlementsleden in Den Haag en de Belgische regering in Le Havre (Van Parys 2007, p. 481). Het was de bedoeling dat Cyriel zou mee doorreizen vanuit Londen naar Le Havre, maar dat is niet gelukt. Over die eerste overtocht heeft Cyriel wel een verslag geschreven voor *De Telegraaf* (verschenen als ‘Reizen in oorlogstijd’ tussen 31 december 1915 en 5 februari 1916; VW 6). De tweede poging, waarvoor nu wel de juiste documenten voorhanden waren mede dankzij een aanbeveling van Arthurs socialistische collega Camille Huysmans, bracht hem wel naar Frankrijk en achter het front. Uit de biografie blijkt dat het reisdoel niet alleen ‘oorlogsverslaggeving’ als zodanig was, maar dat de fiere vader Cyriel ook een bezoek heeft kunnen brengen aan zijn zoon René Buysse, die zich vanuit Engeland had aangemeld als vrijwilliger en een opleiding volgde in Saint-Lô, een gemeente in het Franse departement Manche (regio Basse-Normandie). Buysse's gedetailleerd verslag van deze bewogen en niet ongevaarlijke reis, waarvan de afzonderlijke

etappes van dag tot dag en van plaats tot plaats precies te volgen zijn, verscheen onder de titel ‘Achter het front’ in vijftien afleveringen in *De Telegraaf* tussen 23 oktober en 15 december 1916. Het geheel werd in 1917 als boek uitgegeven bij Van Dishoeck onder de nieuwe titel *Van een verloren zomer*. De reis zelf, met het bezoek aan Saint-Ló en achter de vuurlijn, aan de IJzer, vond plaats in volle zomer, vanaf de derde week van juni, tot eind juli. Het militaire defilé voor de Franse nationale feestdag op 14 juli maakt hij mee in Saint-Lô, waar hij niet alleen zijn zoon langdurig kan spreken en ziet ‘oefenen’ maar ook de aankomst meemaakt van de eerste Duitse krijgsgevangenen. Ook hier heeft Buysse oog voor de menselijke kant van de wereldbrand: de Duitsers – ‘léé Boches’ – worden door de lokale bevolking nieuwsgierig aangehaapt en door hun Franse bewakers niet vijandig behandeld: ‘Zo gaat het, na twee jaar oorlog! De onmetelijke doodsram, die de ganse wereld teistert, overvleugelt de afzonderlijke, nationale haat. Er ontstaat een soort van solidariteitsgevoel, zelfs onder de onverzoenlijkste aartsvijanden. Het algemeen menselijk lijden is té overweldigend-groot. Allen, vrienden en vijanden, zijn gelijke slachtoffers en, na de razende strijd, is er wel eens geen plaats meer in hun hart voor scherpe vijandschap en haat. Morgen, als het moet, zullen ze weer elkaar te lijf gaan en elkaar vermoorden; heden, waar de een ontwapend en machteloos-gevangen zit, voelt de andere geen drang meer om hem te mishandelen. In de gevangenkampen worden overwinnaars en overwonnenen weer gewone mensen.’

Van een verloren zomer is ondanks de relativiserende, warm-menselijke blik en de aandacht voor de potsierlijke kantjes van het menselijke gedrag, toch een heel somber boek, veel somberder dan Buysse's overige reisverslagen (vgl. VW 6 en de ‘Inleiding’ aldaar, p. XXI). Maar het is ook, voor de lezers van de eenentwintigste eeuw die massaal terugblikken op ‘De Grote Oorlog’, een boek van uitzonderlijke documentaire waarde, dat bovendien een Buysse laat zien die geheel doordrongen is van een meeslepende verontwaardiging en van diep medelijden met de onwetende en schuldeloze slachtoffers van die weerzinwekkende oorlog. Ook in zijn oorlogsverslaggeving is Buysse een groot schrijver, die zoals steeds vooral oog heeft voor de concrete realiteit van alledag en van de kleine mens, maar hier nu ook uitgebreid algemene bespiegelingen aan vastknoopt. Waar de novellen of verhalen getuigen van een ongemeen ironische distantie is in deze reportagestukken enkel sprake van directe betrokkenheid. Ze vormen een getuigenis die bovendien blijkt geeft van de grote liefde van de ontheemde schrijver voor zijn land, voor België, zijn geboorteland.

Het oorlogsboek opent met een beschouwing over het leven in Londen, dat een voortzetting lijkt van de reportage ‘Reizen in oorlogstijd’. Het bezoek aan Londen – en het wachten aldaar op de nodige papieren – gaf Buysse de gelegenheid zijn goede vriend, ‘de

beroemde landschapschilder Emile Claus' te gaan opzoeken. Claus heeft er een atelier, een 'klein, naakt, zeshoekig kamertje, een torenkamertje, dat door ettelijke kleine raampjes uitzicht op de grijze Londenhemel' heeft, maar vooral met zicht op de Thames, de parlamentsgebouwen en Saint Paul's Cathedral. Hij is enthousiast zoals Buysse hem nog nooit heeft gezien en 'overborrelend vol' van hartstocht voor wat hij dagelijks aanschouwt en schildert. Hij vertelt ook honderduit over zijn onaangepastheid daar in Londen, waar hij er meer dan eens wordt van verdacht een 'German spy' te zijn. Nog in Londen heeft Buysse ook werk te doen. Hij vestigt de aandacht op een 'oeuvre' van liefdadigheid dat gezamenlijk door de Engelsen en de Belgen is opgericht maar nu vooral door Belgische gelden in het leven wordt gehouden: de 'British Gifts for Belgian Soldiers', met als onderdeel 'Het boek van de soldaat'. Het organiserende comité dat in Londen werd opgericht heeft onderafdelingen in Parijs en in Den Haag om in de ware nood aan lectuur te voorzien. Wat Buysse hier niet bij vertelt is dat hij de leiding heeft van de afdeling in Den Haag, terwijl Emile Verhaeren de organisatie in Parijs op zich heeft genomen. In Londen, waar per dag zowat zevenhonderd tot negenhonderd brieven binnenkomen, heeft hij 'menig uur van (z)ijn tijd' besteed om zo nauwkeurig mogelijk na te gaan wat er zoal gevraagd wordt door de soldaten. Ze bestellen zowel Nederlandstalige als Franstalige boeken en tijdschriften en hun aanvragen zijn van een 'verbazende verscheidenheid'. Het boeit hem vooral dat een overwegend groot aantal Vlamingen Frans willen leren maar dat er ook, 'wederkerig', een even groot aantal Franssprekenden (Walen) is 'die Vlaams wens te kennen'. Als hij het daarna niet kan laten een hele reeks van die brieven voluit te citeren wijst hij ook fijntjes op de opmerking van een Waal die Vlaams wenst te leren maar verward geraakt in de verschillende dialecten: die vraagt dan ook om het echte Nederlands – *la vraie langue flamande* – te leren. Het is een opmerking die Buysse wellicht vertrouwd in de oren moet hebben geklonken: als Vlaming die met een Nederlandse getrouwd was had hij een goed oor voor deze verschillen en was hij – evenals zijn goede vriend Maurice Maeterlinck – zich maar al te bewust van het feit dat een 'Vlaamse' standaardtaal wenselijk was. In het verleden had hij hierover net als Maeterlinck controversiële opmerkingen gemaakt. Hier onthoudt hij zich van verdere commentaar en beperkt hij zich met grote tevredenheid tot de 'feitelijke vaststelling' dat er weliswaar soms onenigheid ontstaat tussen Vlamingen en Walen achter het front maar dat zij voor hun lectuur de wens uitdrukken de taal van 'de ander' te leren. Alle aandacht gaat verder naar het succes van het initiatief, dat 'alle verwachtingen ver heeft overtroffen.'

Niet alleen het veranderde Londen komt uitvoerig aan bod, ook het Parijs dat hiermee nu in schril contrast staat wordt bezocht en beschreven. Buysse ontmoette er 'de oude, trouwe

vriend' Verhaeren die hem een laatste handdruk komt geven, zonder echter diens naam te noemen. Het hoogtepunt in *Van een verloren zomer* is ongetwijfeld, zeker voor de lezers van vandaag, het uitvoerig gedetailleerde verslag van de reis naar het front, via Calais. De trein rijdt traag en moet wachten tot de krioelende bewegingen die rond de veldslag aan de Somme zijn ontstaan even tot stilstand komen. Het geeft Buysse de gelegenheid om de legers van de Fransen en van de Engelsen te vergelijken en ook de verschillen op te merken tussen de twee volkeren. En dan, na een aanval op een Engels munitiedepot nabij Calais te hebben meegemaakt, gaat de tocht naar het front, onder begeleiding van een 'aide-de-camp' en in een 'splinternieuwe 35 H.P. Panhard-de-guerre', zoals de autoliefhebber 'met niet weinig voldoening' opmerkt. Als hij voor het eerst na twee jaar weer op vaderlandse bodem staat wordt hij overspoeld door emoties en volgt er een nieuwe lyrische uitbarsting over zijn 'bevend-diepe gehechtheid aan de heilige geboortegrond'. Op het soldatenkerkhof in Adinkerke-De Panne ziet hij iets wat lijkt op 'één uitgestrekte, schitterende bloementuin'. 'Alles is er nieuw: de zerken, de kruisen, de kransen die om de tomben hangen'. Hij loopt er ook tussen de tomben van de gevallen Marokkanen en Senegalezen, die daar 'diep-heimweeig en vereenzaamd liggen [...] tussen al die Vlaamse jongens.' Het ontlokt hem deze, zeer bekend geworden en veel geciteerde, bedenking: 'Later, als alles zal voorbij zijn, zullen de Belgische en Franse vrouwen op de met frisse bloemen getooide grafsteden van hun gevallen mannen en zonen komen bidden; maar wie zal er wel ooit neerknielen bij het verlaten graf van Mohammed of van Ibrahim in Vlaamse aarde?'

Het vervolg van de reis biedt nog een bezoek aan een militair hospitaal en aan Veurne. Door een vergissing scheelde het niet veel of ze waren in de vuurlijn terechtgekomen en ook een verkenning in de loopgraven staat op het programma, dat al bij al dus toch behoorlijk gevaarlijk bleek. De verslaggever is zich hiervan bewust, maar blijft laconiek registreren wat hij ziet, vooral getroffen door de vernielingen en wellicht een voorbeeld nemend aan de flegmatische Engelsman bij het gebombardeerde munitiedepot: 'heden wij, morgen de Duitsers'. Voor de reiziger blijft het zoeken en in de verre kijker uren naar wat er niet meer is. Over de afsluitende twee dagen spoorreis, gevolgd door een nacht op zee – een gevaarlijke overtocht, zo blijkt, als het schip waarmee Nelly Buysse op 31 juli naar Londen vertrekt op een mijn loopt – wordt verder niet gerapporteerd. Wel wordt nog uitvoerig beschreven hoe een Zeppelin wordt neergehaald boven het 'sombere, nachtstille Londen', een 'apocalyptisch' schouwspel dat 'wel voor (z)ijn ganse verder leven onuitwisbaar in (z)ijn geheugen geprent zal blijven': het was 'de afgrijselijkste tragedie uit de moderne tijd, die mensenogen kunnen te aanschouwen krijgen'. Geen nachtmerrie was dat, maar de verschrikkelijke werkelijkheid,

waarvan niet weg te kijken valt. Na dit spektakel wordt het reisverslag afgesloten met de weergave van een kort gesprek, terug in Holland. Pas dan blijkt dat Buysse zijn zoon in het Belgische leger is gaan opzoeken en dat hij in de grootst mogelijke onwetendheid verkeert over de toekomst. De vraag wie de oorlog zal winnen beantwoordt hij met: 'China'. Nelly en Cyriel Buysse overleefden de overtocht naar Londen, waar ze zoon René zagen die verlof had in augustus. Maar dat laatste was niet meer voor het verslag bestemd.

Van een verloren zomer, meer nog dan de novellen en verhalen in *Oorlogsvisioenen*, brengt nu zowat honderd jaar later voor de hedendaagse lezer nog steeds een aangrijpend, direct getuigenis van de tragiek van 'De Grote Oorlog'.

Anne Marie Musschoot

Literatuur

Cyriel Buysse, *Verzameld werk*, ed. A. van Elslander en A.M. Musschoot, Brussel, Manteau, deel 5, 1978 (verschenen in 1979); deel 6, 1980; deel 7, 1982 (met inleidingen door A.M. Musschoot).

S.A.J. van Faassen, 'Cyriel Buysse en de Nederlandse uitgever C.A.J. van Dishoeck I: 1905-1914', in *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap* IV, Gent, 1988, p.7-38; idem, 'II: 1914-1931', ibidem V, 1989, p. 35-66.

Yvan de Maesschalck, 'Oorlog en vrede in het proza van Buysse', in *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap* XII, Gent, 1996, p. 17-43.

Joris van Parys, 'Het neutralisme van *Neerlandia*'. Cyriel Buysse en het ANV', in *Mededelingen van het Cyriel Buysse Genootschap* XX, Gent, 2004, p. 151-181.

Joris van Parys, *Het leven, niets dan het leven. Cyriel Buysse en zijn tijd*, Antwerpen/Amsterdam, Houtekiet/Atlas, 2007 (vierde, herziene druk, Antwerpen/Utrecht, Houtekiet, 2011).